

УДК 376.1-056.36

О. В. Вознюк,

доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільної освіти і педагогічних інновацій,
дійсний член АМСКП «Полісся»

(Житомирський державний університет імені І. Франка, м.Житомир)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ: СПРОБА МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО АНАЛІЗУ

Робиться спроба розглянути соціально-психологічні механізми агресії, використовуючи досягнення синергетики, що дозволяє вичленувати універсальний теоретичний конструкт, пов'язаний з двома базовими станами людини – відкритістю та закритістю. Робиться висновок, що людина сама визначає ставлення до неї оточуючого світу і виявляється органічно пов'язаною з останнім. Тому пропонується центр тяжіння у боротьбі з агресією перенести з зовнішнього життєвого простору в середину людини. Постає завдання з гармонізації перш за все самої людини, що приводить до гармонізації її оточення.

Ключові слова: конфлікт, агресія, внутрішні і зовнішні шляхи самоствердження людини, індивідуально-особистісний початок людини.

Постановка проблеми. Сучасна цивілізація непередбачена і парадоксальна. Безсумнівні колосальні науково-технічні і культурні досягнення людства суперечать очікуваним досягненням у сфері морального освоєння світу. Можна констатувати, що за останню тисячу років людство в цілому не стало більш духовно-моральним. Про це свідчить сучасна історія, що буяє світовими війнами і локальними військово-етнічними конфліктами.

Аналіз останніх досліджень. Відтак, конфлікт є фундаментальним атрибутом існування людини. Численні науковці у своїх наукових теоріях і концепціях намагаються пояснити суть конфлікту та агресії як процесу реалізації конфлікту. Вчені шукають витoki та причини конфлікту, пов'язуючи його з конкретними аспектами нашого світу – соціально-економічними, екологічними, навіть космічними чинниками (як показав А.Л. Чижевський у своїй книзі "Земне відлуння сонячних бур"). Ці чинники використовуються в певних пояснювальних моделях, у рамках яких сформульовано відповідні рекомендації для вирішення конфліктів. Але поки не розроблено єдиної теорії конфлікту, яка б пояснювала його природу і механізми реалізації.

Відтак, **метою** статті є висвітлення психолого-педагогічних та філософських аспектів конфлікту та агресивної поведінки людини на основі міждисциплінарного аналізу.

Виклад матеріалу. Аналіз психолого-педагогічних та філософських джерел дозволяє дійти висновку, що агресія виникає з розвитку в людині індивідуально-особистісного, егоцентричного початку, який формує жорстку межу між внутрішнім і зовнішнім шляхами самоствердження, котре, так чи інакше, передбачає заперечення зовнішнього (не-"Я") в ім'я збереження та розвитку внутрішнього ("Я") [2].

Агресії або насильству як деструктивному феномену можна протистояти, використовуючи дві стратегії поведінки: а) нейтралізація зовнішньої агресії, що вторгається в людське життя з навколишнього середовища; б) нейтралізація агресії, що царює в самій людині. Практично усі без виключення людські устремління, що спрямовані на викорінювання зла й удосконалювання світу, реалізуються в річизці активності зі зміни оточуючого людину зовнішнього середовища. Результат такої революційної перебудови світу майже завжди трагічний.

Ми пропонуємо центр тяжіння у боротьбі з агресією як негативною реалією нашого світу перенести з зовнішнього життєвого простору в середину людини, оскільки вона сама, як правило, визначає ставлення до себе оточуючого середовища. У цьому випадку постає завдання з гармонізації перш за все самої людини, а від неї гармонізується її оточення [4].

Здійснення цього завдання, на наше глибоке переконання, є дійсною боротьбою з насильством у світі, коли зміна самої людини призводить до зміни навколишнього світу. Цей висновок можна проілюструвати висловом: "жертва несе свою частку провини (участі) за те, що з нею відбулося, відбувається або відбудеться" [8, с. 350-360].

Юристи відзначають, що є люди, які значно частіше інших стають жертвами злочинів або трагічних випадків. Американський психолог Ф.Данбар тривалий час проводила дослідження в травматологічному відділенні однієї нью-йоркської лікарні, у результаті чого підтвердила наявність феномена, на який звернули увагу співробітники страхових компаній: люди, з вини яких коли-небудь стався нещасний випадок на дорозі, знову потрапляють в аварію з набагато більшою ймовірністю, ніж ті, хто ніколи не потрапляв у автомобільну катастрофу. Науковець встановила, що більшість "типів, схильних до аварій" необачною їздою вивільняють свою агресивність. Але ще важливіше було її відкриття, що деякі водії підсвідомо прагнули заподіяти собі біль. Причини цього лежать у неусвідомлюваному, придушеному почутті провини і потреби бути покараним. Виходить, що людина сама провокує, визначає безліч поведінкових і причинно-наслідкових відхилень у навколишній дійсності [10].

Пояснити наведений феномен можна, якщо взяти до відома, що людська життєдіяльність у багатьох випадках регулюється підсвідомо-автоматичними, мимовільними механізмами психіки. Так, наприклад, людина пише або керує автомобілем "на автоматі". І якщо межа між людиною і зовнішнім світом існує в основному в сфері її свідомості, на основі якої й формується її індивідуально-особистісне, автономно-еґоцентричне начало, то в сфері підсвідомості, активної, наприклад, під час керування машиною, ця межа практично відсутня, як вона відсутня у тварини, дикуна, маленької дитини, поведінка яких тією чи іншою мірою є мимовільно-інстинктивною. За таких умов важливішим регулятором поведінки в природі і соціумі постають саме підсвідомі механізми психічної активності. І якщо людина, що веде автомобіль, наповнена агресією стосовно об'єктів зовнішнього світу, то ця агресія в стані домінування підсвідомої сфери психічної діяльності, коли функціональна грань між внутрішнім і зовнішнім стирається, має тенденцію вражати саму людину.

Наголосимо ще раз, що причина формування підсвідомої установки на авто агресію полягає в тому, що люди у відомому сенсі схильні агресивно ставитись до зовнішнього середовища. При цьому підсвідомою частиною психіки людини, на відміну від її свідомої частини, не диференціює внутрішнє і зовнішнє. Саме тому агресивне ставлення людини до зовнішнього світу на рівні її підсвідомості означає, що в даному випадку людина агресивно ставиться до самої себе. Причому, ця агресія формує установку на пошук можливості заподіяти собі каліцтва і навіть смерті. Тут маємо реалізацію релігійно-міфологічного принципу "відплати", чи "справедливості", про який К. Юнг писав: негативні риси характеру людини часто проєктуються на інших та можуть набувати символічного вираження у снах та архетипових уявленнях у вигляді різних повтор – монстрів, драконів, чортів тощо.

Якщо людина існує на рівні двох буттєвих площин – свідомому та підсвідомому, то на підсвідомому рівні, де "Я" та не-"Я", внутрішнє та зовнішнє не диференціюються, негативне ставлення людини до оточуючого світу виявляються ставленням її до себе, що актуалізує внутрішнє "пекло" та спричиняє автоагресію, яка проявляється як у сфері побутової чи виробничий (у якості травм, нещасних випадків, різних хвороб [1; 9; 10; 11; 12, р. 21]), так і у сновидіннях у якості кошмарів [6, с. 223].

Отже, людина сама багато в чому визначає множини поведінкових і причинно-наслідкових флуктуацій в оточуючій її дійсності. Крім того, акти насильства і деструкції, що людина чинить у зовнішньому світі, прихованим чином актуалізуються щодо самої людини, що можна підтвердити думкою А. Маслоу, який вказує, що негативне ставлення чоловіка до жіночого початку в самому собі проєктуються в ньому в негативне ставлення до жінки взагалі.

І навпаки, насильство, що приходить до людини ззовні (з екрана телевізора, зі сторінок книг, або від рук насильника), викликає резонанс (відповідну агресію) у самій людині, і в остаточному підсумку повертається до неї ж ще раз, оскільки в більшості випадків ми не можемо, наслідуючи християнському принципу, "підставити ліву щоку, коли б'ють по правій".

Отже, людина сама визначає ставлення до неї оточуючого світу і виявляється органічно пов'язаною з останнім. Наведена теза була настановною в роботі курсів самозахисту жінки як представника слабкої статі. Ці курси були апробовані в Житомирській недержавній організації "Жінка для жінки", що є філією "Вінок Інтернешнл").

В своїй практиці ми базуємося на розробленій нами концепції гармонізації особистості, яка впливає з аналізу шляхів подолання агресії в суспільстві. Можна говорити про такі шляхи подолання агресії:

1. Шлях удосконалення відповідних соціальних інститутів, а також формування певних морально-духовних підвалин суспільства, що допомагають знизити рівень його агресивності до мінімуму. Цей шлях передбачає використання широкомасштабних акцій, які, будучи впровадженими, зможуть досягти мети через дуже значний проміжок часу.

2. Шлях гармонізації особистісних складових людини, що передбачає досягнення стану світоглядного, духовно-морального, психологічного синтезу свідомої і підсвідомої сфер психічної діяльності, коли сигнали підсвідомості (такі, як, наприклад, образи сноведінь, що несуть в собі інтуїтивні прозріння) можуть легко проникати в сферу свідомості, яка, у свою чергу, може здійснювати корекцію мимовільних функцій людського організму. На мові психоаналізу цей стан виражається в сентенції З. Фрейда: "там, де було *Воно*, повинно стати *Я*". У сфері йогічної мудрості можна говорити про таке повчання: нехай кожне почуття буде усвідомленим, а кожна думка – відчутю. Це повчання є, по суті, вираженням мети "емоційно-стресової терапії" В. Є. Рожнова, яка у якості теоретичного базису має концепцію "взаємопотенціюючого синергізму свідомості та без свідомого", тобто синтезу емоційного та логічного компонентів психічної діяльності [7].

І якщо джерелом і механізмом агресії можна вважати індивідуально-особистісний початок людини, що дозволяє їй виявляти волю, мислити, маніпулювати дійсністю і змінювати її, тобто бути "Я", усвідомлюючи світ і себе, то інтеграція свідомості і підсвідомості, "Я" і не-"Я" приводить до руйнації межі між ними, що означає процес розширення "Я" до розмірів усього світу, із котрим людина у контексті свого підсвідомого сполучається. Таким чином, можна констатувати, що гармонізація особистості людини йде шляхом *розищення її "Я"*, тобто інтеграції її індивідуально-особистісного

початку і навколишнього світу, емпатичного злиття з останнім, що знаменує собою вищий рівень духовно-моральної еволюції людства.

У результаті своєї практичної діяльності ми дійшли висновку, що розширити сферу "Я" людини можна за допомогою розширення репертуару її соціальних ролей, у яких утілене людське "Я". Один із найбільш ефективних шляхів досягнення цієї мети – *рольові тренінги*, у яких всі учасники освітнього процесу можуть значно розширити репертуар своїх соціальних ролей, навчитися швидко переходити від однієї ролі до іншої в залежності від обставин, що дозволяє їм позбутися жадливого пороку соціального життя – *ототожнення себе зі своєю роллю*. Відзначимо, що спостереження за повсякденними вчинками людей і дані клінічної психіатрії дозволяють твердити, що форми поведінки тієї чи іншої людини в різних ситуаціях, як правило, різноманітні. Людина, використовуючи множину соціально-психологічних масок, грає, швидко перебудовуючи свою психіку і поведінкові стратегії залежно від потреб ситуації. Зникнення цієї рольової гнучкості в поведінці людини свідчить про серйозне порушення механізмів соціальної поведінки.

Дистанціювання людини від своїх соціальних ролей дозволяє їй навчитися дивитися на саму себе і ситуацію, у якій вона знаходиться, з боку, досягти стану "надситуативності", тобто дозволяє їй успішно контролювати не лише мимовільну сферу своєї психіки, але і події й обставини навколишньої дійсності.

При цьому людина звільняється від суспільної сугестії шляхом "механізм" руйнації шаблону", який розроблений у межах нейро-лінгвістичного програмування в якості елемента недиригентного гіпнозу. Цей механізм передбачає руйнацію схеми поведінки агресивної людини, що нашоується на несподівану реакцію з боку потенційної жертви. У результаті порушення стійкої поведінкової моделі агресор виявляється спантеличеним, дезорієнтованим, тобто, відкритим сугестивному впливу ззовні. Людина з жертви парадоксальним чином перетворюється на чинник сугестивного впливу на свого насильника, якому може бути навіюване як умиротворення, так і стан пригніченості, страху. Ефективним при цьому може бути вплив, метою якого є вікова регресія агресора, що занурює його в стан дитинства, у якому він починає почувати свою незахищеність і уразливість. Наприклад, при ймовірності нападу на жінку останній рекомендується не побоятися зустрітися з нападником поглядом і промовите приблизно так: "А що на це скаже твоя мама... а ти у мами запитав?"

Радикальним же засобом руйнації шаблону є метод "контрольованого божевілля", який є ефективним в особливо небезпечних ситуаціях, що загрожують життю. Проте він може бути застосовуємо й у ситуаціях "м'якої агресії" – на виробництві, в офісі, сім'ї, суспільному транспорті, де, крім методів руйнації шаблону може бути використаний і так званий метод "психологічного айкідо" (М. Є. Літвак), який, будучи чинником, що перериває поведінковий шаблон, спрямований на "амортизацію" агресії, тобто на позбавлення її живильного ґрунту – зворотного зв'язку.

Наведемо приклади розглянутих вище методів нейтралізації агресії.

Модель амортизації подана в книзі Я. Гашека "*Пригоди бравого солдата Швейка*": "«Шредер зупинилася перед Швейком і прийняв його розглядати. Результати своїх спостережень полковник резюмував одним словом: "Ідіот!" "Насмілюся доповісти, пан полковник, ідіот!" – відповів Швейк".

На що розраховує наш співрозмовник, звертаючись до нас із тим або іншим агресивним випадком? На нашу реакцію. Але як він при цьому себе відчує, якщо наша реакція виявляється раптом цілком несподіваною? Амортизація, застосовувана в процесі спілкування, називається "психологічним поглажуванням", а також "психологічним ударом".

Висновки. Отже, саме вихід за межі рольових установок особистості, вміння дистанціюватися від ситуації дає нам можливість контролювати свою поведінку і саму ситуацію, готуючи умови для досягнення однієї з головних цілей розвитку людини – статусу творчої особистості, оскільки творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її опанування; творчість передбачає актуалізацію *надситуативності* як здатності суб'єкта виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності".

ЛІТЕРАТУРА

1. Бейтс У. Г. Улучшение зрения без очков по методу Гейтса / У. Г. Бейтс . – М.: Де-факто, 1991. – 263 с.
2. Вознюк А. В. Педагогическая парадоксология: аксиоматический, теоретический, прикладной аспекты : монографія / А. В. Вознюк. – Житомир: Рута, 2016. – 622 с.
3. Гульга А. В. Космическая ответственность духа / А. В. Гульга // Наука и религия. – 1989. – № 8. – С. 32–34.
4. Гурангов В. А. Курс начинающего волшебника: учебник везения / В. А. Гурангов, В. А. Долохов. – СПб.: Питер, 2000. – 192 с.
5. Казначеев В. П. Космопланетарный феномен человека : проблемы комплексного исследования / В. П. Казначеев, Е. А. Спирин. – Новосибирск : Наука, 1991. – 304 с.
6. Лаберж С. Практика осознанного сновидения / С. Лаберж. – К.: София, 1996. – 288 с.
7. Поклитар Е. А. Сенсуализм Коменского в контексте современного учения о взаимопотенцирующем синергизме сознания и бессознательного / Е. А. Поклитар, А. Е. Штеренгерц // Коменський і педагогічна сучасність (Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції). – Одеса, 1992. – С. 184–186.
8. Таранов П. С. Управление без тайн / П. С. Таранов. – Донецк: Сталкер, 1997. – 479 с.

9. Cousins N. Anatomy of Illness: As Perceived by the Patient / N. Cousins. – N. Y.: W. W. Norton and Company, 1979. – 295 p.
10. Dunbar H.F. Psychosomatic Diagnosis, P.B. Hoeber, Inc. / H.F. Dunbar. – New York, 1943. – 246 p.
11. Elander J. Behavioral Correlates of Individual Differences in Road-Traffic Crash Risk: An examination of Methods and Findings / J. Elander, R. West, D. French // Psychological Bullitine by American Psychological Association, vol. 113 (March, 1993). – P. 279–294
12. Maslow A.H. The Farther Reaches of Human Nature / A.H. Maslow. – N. Y.: Penguin Books, 1976. – 407 p.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Beits U. H. Uluchshenye zreniya bez ochkov po metodu Heitsa / U. H. Beits. – M.: De-fakto, 1991. – 263 s.
2. Vozniuk A. V. Pedagogicheskaia paradoksolohiia: aksiomatycheskyi, teoretycheskyi, prykladnoi aspekty : monohrafiia / A. V. Vozniuk. – Zhytomyr: Ruta, 2016. – 622 s.
3. Нульга А. В. Kosmycheskaia otvetstvennost dukha / A. V. Нульга // Nauka y relyhiia. – 1989. – # 8. – S. 32–34.
4. Huranhov V. A. Kurs nachynaiushcheho volshebnyka: uchebnyk vezenyia / V. A. Huranhov, V. A. Dolokhov. – Spb.: Pyter, 2000. – 192 s.
5. Kaznacheev V.P. Kosmoplanetarnyi fenomen cheloveka : problemy kompleksnoho yssledovaniia / V.P. Kaznacheev, E.A. Spyrin. – Novosybyrsk : Nauka, 1991. – 304 s.
6. Laberzh S. Praktyka osoznannoho snovydeniia / S. Laberzh. – K.: Sofyia, 1996. – 288 s.
7. Poklytar E. A. Sensualizm Komenskoho v kontekste sovremennoho ucheniia o vzaymopotentsyruuiushchem synerhizme soznaniia y bessoznatelnoho / E. A. Poklytar, A. E. Shterenherts // Komenskyi i pedahichna suchasnist (Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii). – Odesa, 1992. – S. 184–186.
8. Taranov P. S. Upravleniye bez tain / P. S. Taranov. – Donetsk: Stalker, 1997. – 479 s.
9. Cousins N. Anatomy of Illness: As Perceived by the Patient / N. Cousins. – N. Y.: W. W. Norton and Company, 1979. – 295 p.
10. Dunbar H.F. Psychosomatic Diagnosis, P.B. Hoeber, Inc. / H.F. Dunbar. – New York, 1943. – 246 p.
11. Elander J. Behavioral Correlates of Individual Differences in Road-Traffic Crash Risk: An examination of Methods and Findings / J. Elander, R. West, D. French // Psychological Bullitine by American Psychological Association, vol. 113 (March, 1993). – P. 279–294
12. Maslow A.H. The Farther Reaches of Human Nature / A.H. Maslow. – N. Y.: Penguin Books, 1976. – 407 p.

Вознюк А. В. Психолого-педагогические и философские аспекты агрессивного поведения: попытка междисциплинарного анализа

Предпринимается попытка рассмотреть социально-психологические механизмы агрессии, используя достижения синергетики, что позволяет вычлениить универсальный теоретический конструкт, связанный с двумя базовыми состояниями человека – открытостью и закрытостью. Делается вывод, что человек сам определяет отношение к нему окружающего его мира и оказывается органично связанным с последним. Поэтому предлагается центр тяжести в борьбе с агрессией перенести из внешнего жизненного пространства внутрь человека. Ставится задача по гармонизации прежде всего самого человека, что приводит к гармонизации его окружения.

Ключевые слова: конфликт, агрессия, внутренние и внешние пути самоутверждения человека, индивидуально-личностное начало человека.

Vozniuk O. V. Psycho-Pedagogical And Philosophical Aspects Of Aggressive Behavior: Attempt Interdisciplinary Analysis

An attempt to consider the social and psychological mechanisms of aggression is undertaken, using the results of synergetic, that allows to differentiate universal theoretical construct related to two basic states of a man – openness and closeness. The article has it that the person himself determines an attitude to him on the part of the outer world and turns out to be organically connected with the latter. Therefore it is offered the centre of gravity in the struggle with the aggression to place from the external life space into the internal plane of a person. The task on harmonizing first of all the very person is set, that leads to harmonizing his encirclement.

Keywords: conflict, aggression, internal and external paths of an individual's self, individual and personal beginning of a man.